

Elçin QALIBOĞLU**AMEA Folklor İnstitutu****filologiya üzrə fəlsəfə doktoru****elcin.galiboglu@gmail.com**

FOLKLORDA CÜMHURİYYƏT HADISƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xalq yaddaşı, M.Ə.Rəsulzadə, Şamaxı, Kalva, Lahic.

SUMMARY

EVENTS OF THE REPUBLIC IN FOLKLORE

The article considers examples of folklore living in the memory of the people in the Mountainous Shirvan region in connection with the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), approaches the topic from the point of view of factual material:

1. Legendary events living in the memory of the people as a result of the massacres of Armenian armed forces in various regions of Azerbaijan on the eve of the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918, including the massacres in Baku, Shamakhi and surrounding villages, official facts about it;

2. The arrival of Mahammad Amin Rasulzadeh in the region for the purpose of asylum, rare memories and sayings related to this event;

3. Events living in the memory of certain shortcomings and events of the period before and during the Azerbaijan Democratic Republic;

4. What was said about the events that took place after the establishment of the Soviet power in Azerbaijan, contrary to total collectivization, violent unity, family, etc.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, peoples memory, M.A.Rasulzade, Shamakhi, Kalva, Lahij.

РЕЗЮМЕ

СОБЫТИЯ РЕСПУБЛИКИ В ФОЛЬКЛОРЕ

В статье рассматриваются фольклорные образцы, живущие в народной памяти в Горном Ширване в связи с АНР, рассматривается фактический материал по теме:

1. События, живущие в памяти народа в результате тотальной резни армянскими вооруженными формированиями в различных регионах Азербайджана, в том числе в Баку, а также в Шамахе и прилегающих селах накануне создания Азербайджанской Народной Республики в 1918 году, официальные факты об этом;

2. Прибытие М.А.Расулзаде в регион с целью убежища, редкие воспоминания об этом событии, сказанное;

3. События, живущие в памяти, связанные с определенными недостатками, событиями периода до и во времена Азербайджанской Народной Республики;

4. Сказанное в связи с событиями, возникшими после установления Советской власти в Азербайджане, противоречащими тотальной коллективизации, насильственному единству, семейственности и т.д.

Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, народная память, М.А.Расулзаде, Шемахи, Кяльва, Лагич.

Giriş. Folklor xalqın ruhu ilə nəinki bağlıdır, o, qədimdən üzü bəri həyatının hər sahəsindəki yaşantılarının canlı ifadəsidir. Hətta folklorda başqa xalqların, mədəniyyətlərin təsiri təbii şəkildə görüldükdə, duyulduqda belə, o, ilk növbədə aid olduğu xalqın mahiyyətinin soraqçısıdır.

Folklor və tarix məsələsinə də bu kontekstdə baxmaq daha ciddi, yaşarı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycan folklorunun son yüzildəki hadisələri özündə necə, hansı şəkildə yaşatması faktoloji materialın yaddaşlarda necə qalması ilə yanaşı, yenə də folklora xas variantlılığı, xüsusən tarixiliklə sıx bağlılığındadır. Ona görə ki, yaşadığımız çağın folklorda ifadəsi öncəki çağlardan fərqli olaraq xalq yaddaşında gerçək tarixi, faktlı durumla sıx şəkildə yaşayır. Burada artıq təbii olaraq söyləyici intuisiyası gerçəklik faktlarına əsaslanmalı olur.

Sözügedən mövzuya folklor və tarix sarıdan yanaşma qaçılmazdır. Ona görə ki, bu və ya başqa mövzuya müəyyən zaman kəsiyində müəyyən istiqamətdə yanaşma onun xalq yaddaşında necə yaşamasının canlı sübutu olur. Başqa tərəfdən, son yüzildə dövlətçiliyimizin tarixində baş verən hadisələr nəsillərimizin şəxsində xalqımızın hadisələrə içində olduğu, iştirak etdiyi təbii gerçəklik olaraq yanaşması kimi şərtlənib.

Dövlətçilik - milli, insani nemətdir. Tariximizdə çoxlu fərəhli məqamlarla yanaşı, kədərli məqamlar da olub. Bir millət kimi ayaqda qalmağımızı tarixi təsadüflərə də bağlamaq olar. Ancaq xalqımızın bundan sonra var olması ilk növbədə yetkin insanlarımızın özünü təsdiqi ilə bağlı olacaq.

28 May – Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus, bənzərsiz hadisədir. Dövlət qurmaq hər millətə nəsib olmur. 28 May - tarixi dövlətçilik ənənəmizin təsdiqi idi. Xalq nə qədər güclü olur-olsun, dövlətsiz sabahı yoxdur. Dövlət - xalqın varlığının təsdiqidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq varlığı dövlətçilik tariximizdə uca hadisə idi. Tariximizin fəlakətli məqamlarına kədərlənməklə yanaşı, həm də onlardan dərs götürməliyik. Özəllikcə o dövəmdə Rusiya imperiyasının caynağından qurtulmuş Quzey Azərbaycanda milli dövləti gerçəkləşdirmək olduqca çətin idi. Hər bir xalqın yaşamasında, var olmasında onun fərdlərinin oynadığı rol çox önəmlidir. Mahiyyətcə özünü dərk etmiş hər bir fərd Vətəndir. Vətən səviyyəsinə yüksəlmək isə asan başa gəlmir. Ardıcıl, dəyişməz yurddaş olaraq qalmaq, torpağı müqəddəs yurd saymaq, onun yaşaması yolunda hər sayaq əzablara dözmək - Vətənə layiq olmaqdır.

Cümhuriyyət qurucuları bunu bacardılar. 20-ci yüzilin başlanğıcında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması son dərəcə bənzərsiz milli hadisə idi. Belə bir məqamda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularını - Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni, Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Fətəli xan Xoyskini, Həsən bəy Ağayevi, Nəsim bəy Usubbəyovu, Məmməd Yusif Cəfərovu, Xudadat bəy Rəfibəyovu, Səməd bəy Mehmandarovu, Əliağa Şıxlinskini, Xəlil bəy Xasməmmədovu, Şəfi bəy Rüstəmbəyovu və başqalarını sayğıyla anırıq.

28 May – qürur tariximizdir. 1918-1920-ci illərdə 23 ay mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı son onillərdə artıq xeyli araşdırmalar - kitablar, elmi məqalələr yazılıb. Bunları əlimizdəki az sayda folklor materialı ilə uzlaşdırdıqda davamlı qənaətlərimiz yaranır.

Buradaca bir suala cavab tapmağa çalışaq: həmişə dövlətçilik təfəkkürü ilə yaşayan xalqımızın nədən 103 il öncəki möhtəşəm hadisə ilə bağlı folklor örnəkləri çox deyil?

Səbəb aydındır: AXC-nin ömrü az oldu. Sovet imperiyasının işğalından sonra xalqın nəinki on minlərlə fəal düşünən beyinlər məhv edildi, üstəlik bu hadisə qalanlar üçün “dərs oldu”. Deməli, yuxarıda yaranma səbəbini axtardığımız problemi dərinləşdirən başqa (başlıca) faktor həm də xalqın düşüncəsinin zorlanması, folklor yaddaşının korşaldılması idi.

O zaman Bakıda – Cümhuriyyətin süqutundan sonra bölgələrdə bu hadisənin xalqın yaddaşında necə reaksiya doğurmasını izləmək sadəcə, folklor mövzusu deyil, ağrı-acılarımıza reaksiyamızın canlı yaşadılması, sabahımızda dərs almağımız, səhv etməməyimiz üçün yaddaş örnəklərimizdir.

Lahıç qəsəbəsi özünün tarixən qədimliyi ilə yanaşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci ilin 28 Aprelindən sonra təxminən iki ay yarım sığındığı, məşhur “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin yazıldığı tarixi ünvan kimi tanınır.

Ümumən Azərbaycanın Dağlıq Şirvan bölgəsində bu mövzuda faktoloji material axtarışı aşağıdakı istiqamətlərdə bizə ipucu verir:

1. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Bakıdakı qırğınlarla yanaşı Şamaxıda və ətraf kəndlərdə total qırğınlar törətməsi nəticəsində xalqın yaddaşında yaşayan rəvayətləşmiş hadisələr, bu haqda rəsmi faktlar;

2. M.Ə.Rəsulzadənin bölgəyə sığınacaq məqsədilə gəlişi, bu hadisə ilə bağlı yaddaşlarda rast gəlinən nadir xatirələr, söylənilənlər;

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən öncə və Cümhuriyyət dönəmində dövrün müəyyən çatışmazlıqları, hadisələri ilə bağlı yaddaşlarda yaşayan hadisələr;

4. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaddaşlarda total kollektivləşməyə, zorakı birliyə, ailəçiliyə zidd olaraq meydana çıxan hadisələrlə bağlı söylənilənlər və s.

Göründüyü kimi, mövzu araşdırıldıqca ilk növbədə folklor yaddaşı üçün yeni-yeni qatlar ortaya çıxır.

Uzun müddət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü “Bəy-xan hökuməti” kimi təqdim edilib. Ümumiyyətlə, ağıllarda, yaddaşlarda “bəy-xan mövzusu”ndan danışılanda o saat sanki AXC dövrü canlanırdı. Yeni sovet ideologiyası AXC-ni (Müsavət) ardıcıl olaraq gözdən salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. İstər-istəməz bu cür təbliğat insanların yaddaşında ziyanlı izlərini qoyurdu.

* * *

Ağrı-acının, çətinliyin xalqın yaddaşında obrazlaşması, rəvayətləşməsi, çıxış yolunun axtarılması təsadüfi olmur. İnsanların ədalətli cəmiyyət axtarışları həmişə olub.

Bölgənin böyük kəndlərindən olan Ağsu rayonunun Kalva kəndində (keçmiş Şamaxı qəzası, indiki Ağsu rayonu) konkret zamanı bilinməyən bir rəvayət yaşayır: “Kalvada Nigar adlı sinədəftər bir qarı yaşayırmış. Xan-bəy dövrü kəndlilərdən “biyar”, “töycü” yığılan zaman idi. Xanın adamları yaşı 100-ü keçən düşkün Nigar adlı bir qarından da vergi tələb edirlər, verməsə, biyara aparacaqlarını deyirlər. Kimsəsiz və yoxsul Nigar yanıqlı-yanıqlı deyir:

-Mən belə bir biyar görməmişdim,
Nigara biyar görməmişdim.
Əl birçəyə qoymuşdum,
Qarıya biyar görməmişdim”

(Söyləyəni: Tubu Təhməz qızı - 102 yaşında: Vəfat tarixi 1972-ci il, Kalva sakini Xuraman İmaməlievadan toplanıb, 2000-ci il). (1)

Bu mətnə idarəçilərin zülmündən əzab çəkən sinədəftər qarının başına gələnlər folklorlaşıb. Sovet ideologiyasının başlıca hədəfi olan köhnə dünyanın – “xalqın qanını soran bəylərin, xanların bir sinif kimi ləğv olunması” istəyi o saat Müsavatı da yada salır, “onun ünsürləri ilə mübarizənin aktuallığını” qabardır.

Mətn:

“Topal rəhbər” (olmuş hadisə):

«Keçən zamanlarda kəndin topal yüzbaşısı rayona tabe olduğu şəxslərin yanına gəlir. Onlarla xoş-beşdən sonra rayon rəhbəri soruşur ki:

-A topal, kənddə əməlli-başlı bir adam tapmurdular, səni yüzbaşı seçiblər? Sən bu halla bizim çağırışa çətin ki, gəlib-gedəsən!

-Ağa, əvvələn, bu mənim qismətimdi. Sonrasına qalanda kəhər atın canı sağ olsun, məni sizin hüzurunuza gətirəcək. O barədə qətiyyənlə narahat olma...

(Seyid Əzizov, müəllim)

Haşiyyə: Yüzbaşı seçkində seçki hüququ olan şəxslərin hərəsinə bir qoz verərdilər. İki namizəd elan olunardı. İki-üç ağsaqqalın nəzarəti altında iki sərnic qoyarmışlar. Seçicilər istədikləri şəxsi seçmək üçün qozu sərniclərə atarmışlar. Axırda qozu sayardılar. Kimin qozu çox olsaydı, o, qələbə qazanarmış» (1).

Yenə də həmin söyləyicidən toplanmış bir mətnə diqqət yetirək:

«Nemət oğlu Şirinlə İsgəndər bəyin əhvalatı

...Nemət oğlu Şirinlə qan qohumluğumuz var. Bəylik dövründə Şirin bəydən icazəsiz gur saç saxlayardı. Ona “qabağından yeməz Şirin” deyərdilər. Bəyin qulağına çatır ki, Şirin həddini aşıb. İsgəndər bəy onu çağırtdırır və tələb edir ki, get, rəiyyət oğluna saç saxlamaq olmaz, saçını qırxdır. Şirin tərslik edir. Bu hal bəyə bərk toxunur. Acıqlanan bəy onun saç və birçəklərini küt alətlə - balta ilə qırxdırıb əzab verir. Aradan çox keçmir, bəylik dövrü sona çatır. Bəylərin çoxunu Göyçay həbs-

xanasına salırlar. İsgəndər bəyi də eləcə. Cəzasını çəkən bəy Kalvaya qayıdır, özü də nə kökdə. Bəy hara getsin, nə etsin, gəlir Şirinin qapısına. Məlul-məlul baxır Şirinə. Şirin heç nə olmayıbmiş kimi onu aparır evinə, pal-paltarını bir neçə günə təmizləyirlər. Biz həmin bəyin görüşünə getmişdik. Xəcalətli idi Şirinin yanında. Şirin isə birəcə kəlmə bunu dedi ki, keçən işdən mərd igidlər pozulmaz (Söyləyəni Tubu Təhməz qızı, 102 yaşında, Qalib Soltanoğludan yazıya alınıb, 2000-ci il)". (1)

Buradaca bir məqama diqqət çəkmək gərəkdir. Əlbəttə, dövlətçilik tariximizdə bənzərsiz hadisə olan AXC-nin əməkçiyə – fəhlə-kəndliyə münasibətini, strategiyasını, eləcə də taktiki gedişlərini idealizə etmək olmur.

28 May hadisəsi elə bir çağda baş verdi ki, dünya sosializm həşirində idi. I Dünya Savaşının sonuna doğru sosializm kabusuna aşırı dərəcədə meyil artdı. "Fabrik-zavod fəhlələrə, torpaq kəndlilərə!" şüarı çox cəlbedici idi. 20-ci yüzilin başlanğıcında özəlliklə Rusiya imperiyasındakı xalqlar sosializmə sürükləndikləri dərəcədə onların milli hissələrini də alışıdırılırdı. Ancaq gerçəkdir ki, Rusiya imperiyası Oktyabr inqilabından sonra başqa bir biçimdə varlığını təsdiq etdi.

Ötən yüzilin 70-ci illərinin axırlarında Kalvadan toplanmış bir mətni təqdim edirik:

"İnqilabçı Məşədi Əzizbəyov tez-tez kəndlərə gəlmiş. Kalvaya gələndə dəmirçi Əlif kişigildə qalırmiş. O, atamın yaxın dostu idi. Növbəti dəfə Kalvaya gələndə mən dünyaya gəlmişdim. Atam söyləyirdi ki, dostumun xatirinə sənə onun adını verdim: Ağaməşədi (Ağaməşədi Yarıyev, dəmirçi, usta)" (1).

Mətnəndən aydın olur ki, hadisələr 1917-ci ildən sonra baş verir. Olduqca cəlbedici görünən sosializmə çağırışlar Azərbaycanın da kəndlərini çulğayır. Bəy oğlu Məşədi Əzizbəyovun sosializm ideyasına vurulması kəndlilərin ideologiyaya çağırılması üçün göydəndüşmə fürsətlərdən idi. Ümumən 20-ci yüzilin əvvəllərində dünyada sosializm ideyası kütlələrin diqqətini cəlb edirdi. Təsadüfi deyil ki, az sonra Rusiya imperiyası bu ideologiya əsasında yeniləndi, SSRİ adı altında işğalçılıq törətdi.

104 il öncə xalqımızın başına gətirilən növbəti soyqırımlardan bir fakt:

1918-ci ilin martında ermənilərin soyqırımı törətməsi nəticəsində Şirvanın 58 bölgəsində – Şamaxı və ətraf kəndlərdə 3632 nəfər kişi, 1771 nəfər qadın, 956 uşaq vəhşicəsinə öldürülüb, cəmi 7 nəfər yaralının olduğu müəyyən edilib (2, 134-136).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının məlumatına görə, qanlı hadisələr – soyqırım zamanı Kalva kəndindən 250 kişi, 150 qadın, 100 uşaq vəhşicəsinə öldürülüb, 2 nəfər yaralanıb.

Qonşu Dilman kəndində bu göstərici daha çox olub. Beləliklə, Dilmanda 585, Xatmanda 120, Hacmanda 130 nəfəri, Kalvada isə 500 nəfəri qətl ediblər (2, 134).

Bölgədə soyqırımlarla bağlı xalqın yaddaşında yaşayan rəvayətlər var.

AXC xalqımız üçün belə dəhşətli, ölüm-dirim zamanında quruldu. Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin mart-aprel aylarından sonra qardaş türk ordusunun ciddi

köməyi ilə soyqırımların qarşısı alınsa da, milli dövlətin mövcud olduğu 23 ayda da çoxlu itkilərimiz oldu.

Habelə Şirvan bölgəsində AXC-nin süqutundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin bölgəyə sığınacaq məqsədilə gizli gəlişi, bu hadisənin yaddaşlarda rast gəlinən nadir soraqlarına gəlincə, öncə Kalva sakini, 80 yaşlı ziyalı Qalib Soltanoğlunun 1977-ci ildə Müsavat vaxtı firqə komitəsinin sədri olmuş Qeybullu Xəlilovdan eşitdiyi bir mətnə diqqət yetirək:

« M.Ə.Rəsulzadə Kalvada:

Kalvalı Şirin Nemətoğlu tez-tez Şamaxıya kababçılar üçün səbətlərdə kömür apararmış. 1920-ci ilin yazında yenə kababxanaya kömür aparır. Kababçı ilə yaxın dost imiş. Kababçı ona etibar etdiyindən deyir ki, Şirin, qonaqlarım var, Kalvaya aparacaqsan. Şirin kişi bilmir qonaqlar kimdir. O, axşamdan keçmişə kimi gözləyir, gecəyənən qonaqları kəndə gətirir. Sən demə, qonaqlardan biri M.Ə.Rəsulzadə imiş”.

Qeybullu kişi hadisəni Q.Soltanoğluya kənd içində qorxa-qorxa danışmış ki, birdən eşidən olar. Xahiş eləyib ki, bir sənə deyirəm, heç kəs bilməsin. Deməli, Qeybullu kişi Şirinlə çərər qonşusu imiş. Rəsulzadə soruşur ki, kəndin firqə sədri hardadır? Şirin gedib Qeybullanı çağırır ki, bir bizə gəlginən. Qonaqlardan biri onlara Rəsulzadə olduğunu bildirir. Burada Qeybullu kişinin diqqəti çəkən bir müşahidəsi var. Danışmış ki, Rəsulzadə paltarını soyunanda sarındığı üçrəngli bayraq göründü. O, soruşur ki, Müsavatın üzvlərindən kim var. Qeybullu kişi bir neçə nəfərin adını çəkir. Rəsulzadə və dostunu gecəyənən Şirin kişi qonşu Basqal kəndinə aparır, orada etibarlı adama təhvil verir. Qonaqlar burdan da Lahıca gedirlər.

O zaman lahıçlıların Şamaxıya əlverişli yollarından biri də Kalvadan keçirmiş. Habelə kalvalılar tez-tez Lahıca gedirlərmiş.

Yazıçı Manaf Süleymanov “Lahıç (etnoqrafik bədii lövhələr)” kitabında yazır: “...Bəna Hacı Əhmədin evi (birinci bina sağ əldədir, Nəzəralı və qardaşı Kərbəlayi Xalığın evi ikincidir... Nəzəralının qızı Gözəl xanım həqiqətən qəsəbənin gözəli idi.

...Gözəl xanımın ata evi tarixi bina hesab oluna bilər. 1920-ci ilin mayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dostu, silahdaşı Abasqulu Kazımzadə ilə bərabər Lahıca pənah gətirəndə ilk gecəni bu evdə qalmışdı. Onları Şamaxıdan Gözəl xanımın əmisi Kərbəlayi Xalıqla çarvadar Kərim əmi gətirmişdi.

Axırncı nəql edirdi ki, qab-qazanı satıb lazımı şeylər almışdıq, evə qayıdacaqdıq. Kərbəlayi Xalıq gəldi ki, iki nəfər Lahıca getmək istəyir. Çox mötəbər adama oxşayırlar. Yaxşı kirə haqqı verirlər. Götürək? Razılaşdım. İkinci çağı düşdük yola, Kalva, Sulut yolu, Həramilər meşəsilə gəldik, gecə yarı çatdıq Lahıca. Kərbəlayi Xalıqgildə gecələdilər” (3,24).

Bu, başqa bir söyləyicinin dilindəndir. M.Süleymanlı da şübhəsiz, hadisəni eşitdiyi kimi yazıb. Peşəkar yazıçı olaraq mətnə bu və ya başqa əlavə etdiyini, ya da ixtisar etdiyini demək mümkün deyil. Ancaq Rəsulzadəni Kalvaya gətirənlərin içərisində Şirin kişinin adının olmaması söyləyici tərəfindən mexaniki unutmazlıq kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələ burasındadır ki, Şirin kişi o zaman gənc,

qabağından yeməyən (yuxarıdakı mətn də bunu göstərir –E.Q.) bir şəxs imiş. Məhz qonaqların təhlükəsizliyi, sonda Lahıca aparılması üçün yolda etibarlı, sınaqlardan çıxmış, güvənələn Şirinə ehtiyac yaranıbmış.

M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin ön sözündə Lahıca gizli gedişi haqqında yazır: “Bolşevik istilasına kədərli-ələmli bir fakt idi. Bir aya qədər Bakıda saxlandıqdan sonra, bir arkadaşla bərabər Bakını tərk etmiş, Gürcüstana keçmək üçün yola çıxmışdıq. Hadisələr və təsadüflər bizi bir çox dağları və dərələri gəzdirdikdən sonra Şamaxı qəzasında Lahıca adında tanınmış bir qəsəbədə saxlanmaq məcburiyyətində buraxmışdı.

...Qaldığımız evi tədbir üçün dəyişmək lazım gəldi. İkinci dəyişdiyimiz yer mənə çox uyğun gəlmişdi. Ehtimal ki, təqibdən bir müddət uzaq olmaq üçün bura daha sərfəli idi. Fəqət Lahıca dağlarının ən möhtəşəmi olan Nihyala baxan gözəl mənzərəsi, Girdman çayının gecə ay işığında oxşayıcı axıntısı və yad gözündən uzaq olan kiçik bağçası ilə o anda yaşadığım ruh halını kağız üzərinə tökmək üçün ən əlverişli şərtlərə malik idi. Altıncı gün yenə yerimizi dəyişməyə məcbur olduq. İki günlüyünə bizi başqa bir evə köçürtdülər. Burada sonuncu bölümün qaralamasını bitirdim.

Artıq Lahıca qala bilmirdik. Evlərində müsafir olduğumuz vətəndaşların bir qismi qaralanmış, kənd ümumi gözetləmə təhdidi altında qalmışdı. Bir an əvvəl Lahıca tərk etmək gərək idi. Boşa çıxan iki təşəbbüsdən sonra dağlıq sahədən enib ovalığa gəlmişdik”.

“Siyavuş” meydana gəlməsi ilə Lahıcdakı kitabxana sahibi, bizi bir ata kimi bəsləyən o sevimli ixtiyar və nəhayət, ölüm təhlükəsinə qarşı əmanəti şahid kimi göstərən o mərd kəndlilərə borcludur. Burada onlara mənən təşəkkür etməyi vəzifə sayıram».

Bəs o “kitabxana sahibi” kimdir?

M.Süleymanov yazır: “Piştə məhəlləsinə Şah küçədən qalxan iki darısqal küçənin arasında Nəsrulla bəy oğlu Əliabbas bəyin ikimərtəbə imarəti yerləşirdi... Əliabbas bəyin ən gözəçarpan əməli qəsəbənin lap mərkəzində-İnqilab komitəsi, Yoxsullar komitəsi və Milis şöbəsinin yaxınlığında - 1920-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə və Abasqulu Kazımzadəni qorxmadan, heç kəsdən çəkinmədən 20 gündən çox evində saxlaması idi.

Yalan nə olduğunu bilməzdi. Güllə çaxsaydılar, kipriklərini qırpmazdı” (3, 86).

Artıq buradan aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə ilə birgə Lahıca gələn başqa qonaq Abasqulu Kazımzadə imiş.

Bilinən fakt odur ki, Müsavat Partiyasının əsası Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə əmisi oğlu Məhəmməd Əli Rəsulzadə, habelə Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən Bakıda 1911-ci ildə qoyulub.

Kitabdan aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə Lahıcdakı Müslümzadələrlə qohumluğu olub: “Qalayçı Əzizin dükanı arxasında Müslümzadələr nəslə yaşayırdı. Bibim Gülab xanım bu ailədən Məşədi Ələkbərin arvadı idi. İki qızı, Məşədi Rza adlı bir

oğlu vardı. Məşədi Rzanı əmim Kərbəlayi Nəsrulla Bakıya gətirdi. “İttihad – İraniyan” məktəbinə daxil olub oranı bitirdi. Ramanada təməddül məktəbinin direktoru oldu. Müslümzadələrdən Əbdül Əli, Əliəsgər, Damad və Səfər Bakıda işləyirdilər. Damad M.Ə.Rəsulzadənin qızı Firuzəyə evlənmişdi. Uşaqları və nəvələri var. Damadı 1937-ci ildə tutdular. Elə o gedən oldu. Məhəmməd Rzanı da müsavətçi kimi tutub şimala sürgün etdilər, orda da vəfat etdi”... (3, 86).

Söyləyici – Ağsu rayonu Kalva kənd sakini, 1951-ci il təvəllüdlü İmaməliyeva Xuraman Ağalar qızı Qafqaz İslam Ordusunun bölgəyə gəlişi haqqında materialı 1870-1972-ci illərdə yaşamış ata nənəm Kazımova Tubu Təhməz qızından eşidib: “Tubi nənə danışır ki, türklər gəldilər bizi xilas elədilər. Bir dənə panis var idi – qara çıraq. Bir türk əsgəri dedi ki, ana can, o panisi mənə verərsən? Dedim can ana, sənə qurbandı. Türklərdi axı, bizi qurtarıblar” (1).

M.Süleymanovun kitabındakı “Türklər Lahıca” bölümündə Qafqaz İslam ordusunun döyüşçülərinin bu ucqar kəndə belə gedib çıxmasından söz açılır. Həmin hadisə yaddaşlarda belə yaşayır: “Niyal dağında ermənilərlə vuruşda düşmənin xeyli əsgəri “aftafa” bombalarından xəsarətlənmiş, qorxub geri çəkilməyə vadar olmuşdu. Məharətli pirqonumlu atıcılar 13 əsgəri və Arsen Əmiryanın müavini olan mayoru öldürmüşdülər. Bir nəfər də yaralı əsir tutmuşdular. Əsir sorğu-suala belə cavab vermişdi: “Bizə hələ Bakıdan çıxanda deyirdilər ki, Lahıca kəndinə gedəcəyik. Çox dövlətli camaat orda yaşayır. Oranı götürsək, çoxlu qızıl qarət edəcəyik. Dövlətin qədəri yoxdur”.

Birdən xəbər gəldi ki, türklər Kürdəmiri ermənilərdən təmizləyib, Ağsunu keçib Şamaxıya yaxınlaşsınlar. Sonra səs düşdü ki, Lahıca gəlirlər. Günlərin biri 25 türk hərbiçisi at üstündə Lahıca varid oldu”.

Qabaqda bayraqdar yoğun səslə oxuyurdu:

Arş irəli, marş irəli,

Türk əsgəri dönməz geri (3, 230).

Bayraqdarın arxasınca ağ və kəhər at yanaşı irəliləyirdi. Ağ atın belində türk hərbiçilərinin başçısı miralay Məhyəddin bəy, kəhər atda Lahıca əhli tacir və sözü ötən Sərxan bəy Nəsrulla bəy oğlu.

Türklərin gənclərlə hərbi məşq keçirməyi nəinki Lahıca, ətraf kəndlər üçün də möcüzə hesab edilirdi. Hərbi məşq cavanları mərdliyə, vuruşa sövq edirdi”.

Bu yerdə M.Süleymanov sıra ilə yürüş zamanı milli nəğmələr oxunduğunu yazır:

Söyləyiniz ey buludlar, türk ordusu keçdimi?

Arslan oğlu Qərbə tərəf getdimi?

Yaxud

Feyz zəfərdən gliyor bizlərə,

Arş, igidlər, Vətən imdadına!

Altı da bir, üstü də birdir yerin,

Arş igidlər, Vətən imdadına!

“Xəyyat” təxəllüslü Həbib Övliyanın ermənilərin Niyaldağda məğlub edildiyi barədə yazdığı şərqî də hər yerdə oxunurdu.

Girdmandır çayları,
Səlim Soltan yaylaqları,
Niyaldır səngərləri
İgid Lahıç, ay Lahıç (3, 321).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaddaşlarda total kollektivləşməyə, zorakı birliyə, ailəçiliyə zidd olaraq meydana çıxan hadisələrlə bağlı söylənilənlər və s.-ə gəlincə, bir mətndə deyilir:

“Mən hökumətlə yaşaya bilmirəm

Kalvada Abdul adında bir kişinin Kövsər adında qadını vardı. Kövsəri kənd sovetinin sədri təyin edirlər. Kövsər dövlət qulluğu ilə əlaqədar tez-tez rayon mərkəzinə getməli olur. Bir sözlə ev işlərinə vaxtı qalmır. Çətinliyi görəni Əri Abdul kişi Kövsər xanımı boşamaq qərarına gəlir. Abdul kişi yanıqlı-yanıqlı soruşanlara:

-Mən hökumətlə yaşaya bilmərəm.

(Söyləyici Kamal Babakişiyev, müəllim, 89 yaş) (1)

* * *

Daha bir mətn:

1929-cu ildə 9 nəfər - Bayraməli, Səfərbala, Əbil, Alıcan, Bəxtiyar, Xasay, Ələvsət, Hacıqulu bir də mən kolxoza könüllü üzv yazıldıq. Bayraməlini özümüzdə sədr seçdik. Cəmi bir cüt öküzüm var idi. İkisini də kolxoza verdim. Kəndin Çalabağ, Zəlbil, Cırrıq sahələrində taxıl əkdik. Yaxşı məhsulumuz oldu. Hamının kolxoza marağı artdı. Bir il sonra kolxoçuların sayı 40 nəfər oldu. Biz taxıldan savayı kartof əkir, maldarlıq və meyvəşiliklə də məşğul olurduq. 1932-ci ildən bütün camaat kollektivləşməyə keçdi. Komsomol, partiya təşkilat katibi, bağ briqadiri olmuşam. Qaraguruhçu dəstələr Kalvanın ən namuslu və işgüzar oğullarını ləkələməyə çalışdılar. Olmazın iftira və böhtan atırdılar. Bizi günahlandırdılar ki, guya Türkiyə tərəfdarıyıq. Bu fikir heç birimizin ağına belə gəlmirdi. Mən 1937-ci ildə Arxangelski vilayətinə sürgün edildim. 1942-ci ilə kimi orada qaldım. 1942-dən 1945-ə kimi Saratovda, 1948-ci ildən 1955-ci ilə kimi Qazaxıstan SSR-də yaşadım. SSRİ prokurorluğunun 6 sentyabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə mənə də bəraət verildi (Camı Kazımov, “Birlik” qəzeti. 18 fevral, 1989-cu il). (1).

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman Kalva bəyləri ailələri ilə birlikdə repressiyaya məruz qalaraq müxtəlif rayon və şəhərlərə sürgün ediləblər. Onlardan həbs edilərək bəyzadə olduqları üçün günahsız olaraq güllələniləblər.

Aşağıdakı faktları toplama materialı olaraq təqdim etməkdə məqsəd bəylərin idealizəsi yox, 1920-ci illərdən sonra sovetizmin bölgədəki amansız davranışlarına diqqət çəkməkdir. Kədərli haldır ki, yaddaşlarda o dövrlə bağlı demək olar, çox az

bilgi var. Bu və başqa məlumatların əldə edilməsində bizə yaxından kömək etmiş Qalib Soltanoğluya saygımızı bildiririk.

Böyük bəyin 5 oğlu, 4 qızı olub. Oğlanlarının hamısı təhsil alıblar. Əsl adı Sultan Umud oğlu olub. 1928-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Qazax rayonun Muğanlı kəndinə sürgün edilib. 1932-ci ildə Şamaxıya qayıdıb, 1941-ci ildə orada vəfat edib.

Fətəlibəyli Böyükağa Sultan oğlu – Kalvada rus dilində ali təhsil alan ilk ziyalı olub. Peterburq Universitetinin riyaziyyat fakültəsini bitirib. Şamaxı şəhərində əvvəl müəllim, sonra Şamaxı rayon xalq maarif şöbəsinin müdiri, Şamaxı pedaqoji tenikumunda müəllim işləyib. Bir oğlu, bir qızı olub. Oğlu İsmayıl Fətəlibəyli təyyarəçi olub. Ruqiyyə adlı qızı olub.

Fətəlizadə Ağasəf Sultan oğlu – 1907-ci ildə Kalvada anadan olub. 1915-ci ildə dörd illik kənd məktəbinə daxil olub. 1920-ci ildə oranı bitirib. 1922-1926-cı illərdə Bakı Kaşı Pedaqoji Texnikumunda təhsil alıb. 1926-1930-cu illərdə V.İ.Lenin adına APİ-nin (indiki ADPU) Pedaqoji fakültəsinin ictimai-tarix bölməsində oxuyub. Bakıdakı 48 və 24 saylı məktəblərdə dərs deyib. Ağasəf Fətəlizadə 1930-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji texnikumunun tədris hissə müdiri vəzifəsinə göndərilib. 1931-1932-ci illərdə orduda xidmət edib. Şuşa Pedaqoji texnikumunda (1932-33), Naxçıvan Xalq Təhsili Komissarlığında metodist işləyib. O, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında (1934-1935) işləyib. Bakı Səbəyil rayonu 6 saylı məktəbinin direktoru olub. Keçmiş S.M.Kirov adına (indiki BDU-nun) qədim dünya tarixi kafedrasında assistent, 1941-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq maarifi Komissarlığında tarix üzrə metodist işləyib. 1941-ci il iyun ayının 25-də öz mənzilində həbs edilib, SSRİ XDİK-nin qərarı ilə 5 il azadlıqdan məhrum edilib. 1943-cü il mart ayının 6-da Sverdlovsk vilayətinin Tavada şəhərində vəfat edib. A.S.Fətəlizadə 1946-cı il noyabrın 10-da bəraət alıb (ölümündən sonra).

Xatırladaq ki, A.S.Fətəlizadənin həyat yoldaşı Sona xanım Azərbaycanın dahi şairi H.Cavidin doğma bacısı qızıdır. Oğlu Rəşid (1932) bioloq, qızı Firəngiz (1941) kimyaçı olublar. Bakıda yaşayıblar.

Q.Soltanoğlunun xatirəsi: “1999-cu ildə rəhmətlik Sona xanımla 2 dəfə görüşdüm, 1907-ci ildə Kalvadan çıxdığımı söylədi. Ağasəf bəyə qoşulub qaçdığımı, 3 ay gizləndiklərini, dayısı Cavidin tələbəsi olduğunu və rəhmətlik şair dayısı Cavidin onları üzə çıxardığını (hədiyyələrlə) dedi. Ancaq nə qədər xahiş etdimsə, şəklini (kitab üçün) vermədi. Ağasəf bəyə sadıqlığını sübut etdi. Ürəyinin üstündən Ağasəf bəyin köhnəlmiş arxası karandaşla yazılmış şəklini çıxarıb göstərdi və dedi ki, Ağasəf kimi oğulları Allah təsadüfən verir. Mərhaba, Sona xanım! Sənin pak sədaqətin indiki gənclərə örnək olsun!”

Hacı Mürsəli bəy - Sultan Umud oğlunun - Böyük bəyin əmisi oğlu olub. 1928-ci ildə onları ailəvi Rusiyanın Miltokul şəhərinə sürgün ediblər. 1936-cı ildə qayıdıb Bakının Bülbülə və Əmircan qəsəbələrində məskunlaşdılar. Hazırda bu bəyin nəslinin nəvə-nəticələri orada yaşayırlar. Böyük bəy 1885-ci ildə mülkünün bir otağını məktəb elan edib. Əvvəllər “rus-tatar”, sonralar dördillik məktəb kimi

fəaliyyət göstərib. Mirzalı bəy və Hüseyn bəy adlı oğulları bu məktəblərin müəllimləri olublar...

Nəticə. Adətən xüsusən çağdaş dövrdə tarixi hadisələrin içində iştirakçı olduğumuz dərəcədə baş verənlərə folklor baxışı azalır, yerini gerçək təəssüratlar, yozumlar tutur. Ancaq bütün hallarda bu və ya başqa hadisələrin axarında istər-istəməz folklorlaşdırma meylləri yaşayır. Deməli, folklorlaşmanın (folklorlaşdırmanın) mayasında ilk növbədə hadisələrə inamlı, yaradıcı, xəyallı münasibət, baxış əsas yer tutur. Deyək ki, çağdaş dövrdə son yüzil üçün müəyyən mənada xarakterik olan rəvayətli yanaşma da yavaş-yavaş səngiməkdə, yerini daha gerçək söyləyiciliyə verməkdədir. Bu qənaəti müxtəlif aspektlərdən izah etmək olar. Ancaq bu prosesdə məsələn, mahnı və s. yaradıcılıq örnəkləri yeni dönəmin də aparıcı folklor janrı kimi yaşamaqda davam edir və s.

Folklor yaddaşında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələri necə yaşayır, özünü konkret hansı davranış situasiyalarında göstərir? Başlıcası, gəlinən qənaət odur ki, folklorun əsas prinsipinə uyğun olaraq burada çoxvariantlı söyləyici yaddaşı əsas rol oynayır. Biz hadisələrə – 103 il öncəyə söyləyicinin yaddaşından boylanmalı oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaliboğlu E. (İmaməliyev) şəxsi arxivi.
2. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, Nurlan, 2003, 229 s.
3. Süleymanov M. Lahıç (etnoqrafik bədii lövhələr). Bakı, «Vətən» nəşriyyatı, 1994, 272 səh.

